

Psihologia interculturală. Definiere

Cunoscând o afirmare considerabilă în anii din urmă, psihologia interculturală se situează la confluența a două mari tradiții științifice, care îngemănează și două maniere distincte de descifrare a fenomenelor psiho-sociale: lectura francofonă (*Ethnopsychologie; Psychologie interculturelle*), precum și cea anglofonă (*Cross-Cultural Psychology*), și articulează deopotrivă tensiunea, dar și complementaritatea *interpretativ - experimental* promovate de cele două școli tradiționale.

Un reper teoretic important al actualității, care constituie și o sinteză asupra mizelor și angajamentelor disciplinei, o reprezintă cartea lui Michael Cole, *Cultural Psychology: The Once and Future Discipline* (1996/1999). Aceasta a obținut premiul anual Harvard University Press pentru „un demers major care vizează cunoașterea educației și societății”, și a fost considerată o „operă ce va deveni un fundament major pentru întemeierea psihologiei culturale” (c. IV), fiind primită cu entuziasm deopotrivă de mediul academic, cât și de mediul intelectual mai larg. Astfel, volumul citat a izbutit o performanță rară pentru volumul unui psiholog: să-și apropie deopotrivă universitatea, opinia publică și presa. Abordarea lui M. Cole pledează pentru recuperarea *celeilalte psihologii*, configurate de întemeietorul științei despre viața lăuntrică a omului, W. Wundt. Acesta a elaborat *Volkerpsychologie (psihologia popoarelor)*, privită ca o *istorie comparată a dezvoltării culturale a produselor mentale* ca limba, mitul, obiceiul, etc, care se construiește *alături de psihologia fiziologică*, ce investighează prin mijloace experimentale procesele mentale complexe (gândirea, memoria, comunicarea etc). Or procesele psihice complexe sunt adânc impregnate de dimensiunea socială, culturală și istorică a dinamicii societăților, și o autentică explorare a psihicului uman nu e cu puțință în absența dezvăluirii acestor determinări de profunzime. *Canonul* psihologiei a preluat, însă, îndeosebi prin ramura sa cea mai consistentă, cea nord-americană, moștenirea psihologiei experimentale, strict pozitive, fiziologice, ignorând, din rațiuni instituțional-pragmatice filiera culturală propusă de la bun început de W. Wundt. Motivația implicită a unei asemenea opțiuni deriva din „feudalizarea disciplinară” promovată de fiecare ramură științifică în cadrul propriului câmp de cunoaștere, alături de autarhismul și izolaționismul departamentelor de psihologie, care au refuzat dialogul cu „vecinii” disciplinari, care îi puteau provoca astfel o *criză de legitimitate*. Aceasta se dorea o cale complementară, de neînlocuit a studierii psihicului uman. Ceea ce s-ar impune în actualul context al cunoașterii este, așadar, o *regăsire a celei de-a doua psihologii*, a

psihologiei culturale, o *redescoperire a autenticului Wundt și a „moștenitorilor săi săraci”* (Cole, 1996/1999, p. 13).

Miza unui curs de psihologie interculturală astăzi

Definiții operaționale

Psihologia interculturală urmărește studiul variabilității postulatelor psihologice în funcție de determinările culturale (registru teoretic) precum și studierea formelor specifice de exprimare socială a subiecților inserați în culturi diferite (registru practic).

Miza cunoașterii interculturale este conferită de amploarea unor:

1. *cauze de natură epistemologică*, impuse de o necesară infuzie de relativism, izvorâte din constatarea variațiilor culturale, sociale și istorice ale comportamentelor subiecților. Reperle tematice ale relativismului au fost enunțate din perspectivă epistemologică de J. F. Lyotard (1979 – „Condiția postmodernă”), prin care postmodernitatea devenea epoca „sfârșitului marilor narațiuni”, sau de către I. Wallerstein (1998 – „A sosit vremea incertitudinilor”), care a proclamat, de la prezidiul Congresului mondial de sociologie de la Montreal: „sfârșitul universalismelor disciplinare”.

2. *cauze de natură socială și politică* - necesități proiective la nivel social, izvorâte din reasezările identitare contemporane: opoziția Europa unită / globalizarea vs. regionalizarea / regăsirea identităților pierdute, marginale, provinciale. Astfel, esențială devine cunoașterea imaginii de sine și a imaginii „celuilalt”; iar elaborarea oricărui proiect nu poate face abstracție de mentalitatea și memoria socială proprii unei comunități etnice, aspecte care devin hotărâtoare în configurarea identității – acesta travaliu de cunoaștere se întâlnește cu cel de-al patrulea teritoriu rezervat psihologiei sociale, desemnat de W. Doise (1986) ca fiind de cea mai extinsă complexitate (nivelul ideologic și al mentalităților).

În acest registru se nasc întrebările cărora psihologia interculturală încearcă să le ofere răspuns: „cine este celălalt?”, „care sunt limitele ignoranței proprii în cunoașterea alterității?”, „îl putem cu adevărat înțelege pe celălalt?”

3. *cauze de natură pragmatică, care sunt legate de nevoia de optimizare organizațională* - din rațiuni pragmatice se dezvoltă „direcții” de studiu cu finalitate aplicativă (de exemplu, managementul intercultural, educația interculturală, comunicarea interculturală, abilități interculturale etc). Astfel, se valorifică nevoia de optimizare organizațională, se sporește eficiența administrativă, se asigură reușita educațională în domenii diverse, care gestionează raportul interindividual și intergrupual între reprezentanții unor culturi diferite. Răspunzând acestei exigențe, programul de studii postuniversitare promovat de UVT „Psihologia organizațională și a conducerii” oferă în planul său de învățământ disciplina „Interculturalitate organizațională”. Un asemenea proiect încearcă să valorifice și o altă disponibilitate strategică a regiunii, căci Banatul constituie un spațiu privilegiat din punctul de vedere al confluențelor culturale, reunind un potențial de capital social care merită valorificat sistematic.

4. *cauze izvorâte de universalizarea unor probleme sociale, din rațiuni preventive.* Astăzi, fenomene precum traficul de ființe umane, terorismul, șomajul, emigrarea nu mai pot fi izolate în interiorul unor granițe politice, fiind transculturale, și prin amploarea lor solicită un răspuns adecvat, novator, care depășește limitările conceptelor pur speculative construite la nivel intranațional.

În concluzie, cum lumea prezentului a devenit una a diversităților culturale, cum structurile organizaționale au părăsit de mult omogenitățile identitare, nu mai poate fi concepută o posibilă orientare a acțiunilor în mediul social, în general, și în cel organizațional, în particular, în afara cunoașterii condiționărilor culturale asupra comportamentelor, atitudinilor și valorilor oamenilor. Așadar, parafrazându-l pe A. Malraux, pentru a-și împlini vocația de cunoaștere, credem cu temei că, în câmpul cunoașterii psiho-sociale, *psihologia secolului XXI va în interculturală sau nu va fi deloc.*

Psihologia interculturală – o altă modalitate de interpretare a societății

Pentru o lungă perioadă de timp, demersul psihologic a fost îndreptat asupra individului izolat, privit printr-o structurare mai degrabă teoretică a personalității și dinamicii ei, pornind de la behaviorism pînă la cognitivism. Începînd cu anii 1930 și 1940, s-au ridicat întrebări referitoare la modul în care valorile culturale și sistemele

politice influențează experiența cotidiană, dezvoltându-se astfel perspectiva socioculturală.

Cercetătorii s-au preocupat de modul în care contextul social modelează fiecare aspect al comportamentului uman, începând cu obiceiurile alimentare și terminând cu procesele cognitive complexe. Cu toate acestea, suntem dispuși să subestimăm influența istoricului și socialului asupra personalității individuale.

Psihologii ce investighează, însă, influențele culturale sunt interesați de modul în care cultura modelează, prin mijloace latente sau manifeste, comportamentul uman. Unele reguli sunt explicite altele sunt implicite. Cercetarea *implicitului cultural* devine astfel un imperativ metodologic.

Dacă psihologia culturală se ocupă cu studiul căilor prin care oamenii sunt influențați de normele culturii de apartenență, psihologia interculturală compară diferite societăți, căutând atât asemănările cât și diferențele culturale (J. W. Berry *et al.*, 1997). Ambele orientări se intersectează cu antropologia culturală, care are ca obiect de studiu studiarea comportamentelor, atitudinilor și valorilor unei unități culturale văzute ca întreg.

Potrivit lui M.H. Segall, P.R. Dasen, J.W. Berry și Y.H. Poortinga (1990), psihologia interculturală se preocupă de examinarea științifică a comportamentului uman și a formelor sale de reproducere, acordând interes modului în care comportamentele sunt modelate și influențate de factorii sociali și culturali. Această definiție ne îndreaptă atenția spre două trăsături centrale: diversitatea comportamentului uman și legătura între acesta și contextul cultural în care se ivește.

J. Frijda și G. Jahoda, în 1996, apreciau că modelele canonice ale psihologiei interculturale se deplasează dinspre studiul unor dimensiuni ale personalității subiecților aflați în societăți etnice diferite (criteriul diferențiator fiind cel etnic), înspre cel efectuat în cadrul a două comunități înrudite cultural, aflate în proximitate (criteriul diferențiator fiind, așadar, cel social). Acestei din urmă specie de cercetare, inițial exclusă din aria psihologiei interculturale, i se acordă în prezent o importanță tot mai crescută, vizînd cercetarea diverselor comunități culturale din cadrul aceluiași stat național. Căci uneori putem identifica cu mai mare temei un „diferit cultural” studiind raporturile dintre „bănățeni” și „moldoveni”, de exemplu, sau dintre categoria „întreprinzătorilor de succes din zona de vest a țării”, comparativ cu „minerii din Bazinul Văii Jiului”, decît dacă am compara „românii” cu „maghiarii” pe criterii strict etnice. În fond, și etnicitatea este în tot mai mare măsură recunoscută ca și o construcție culturală și socială, și nu ca o realitate „biologică” (Barth, 1995).

Scopurile psihologiei interculturale sunt focalizate înspre deprinderea abilității de a deplasa ipoteze și descoperiri din alte contexte culturale pentru a le testa aplicabilitatea într-un nou context diferit, înspre explorarea identității „celuilalt” pentru a descoperi variații psihologice care lipsesc dintr-o anumită experiență culturală limitată și, nu în ultimul rând, înspre strădania de a asambla și integra rezultatelor obținute într-o arie mai extinsă, cu intenția de a genera o psihologie „universală”, validă într-o arie culturală cât mai extinsă.

Natura socio-culturală a comportamentului uman. O definiție preliminară a culturii

Cea mai largă definiție a culturii a fost propusă de antropologul american Herskovitz (1948), care o descria ca și partea realizată de om a mediului („*the man made part of the environment*”).

Din acest punct de vedere, un produs cultural este și camera în care locuim, reflectând idei arhitecturale implicite (de exemplu, camera poate fi dreptunghiulară, rectangulară etc, dar există multe societăți în care camerele sunt mai degrabă circulare, precum la unele triburi din Africa centrală sau la eschimoși). Așadar, psihologia interculturală ne învață să ne debarasăm de „adevărurile elementare”, „evidente”, pentru a le privi într-o perspectivă diferită, proaspătă, a „celuilalt” diferit.

Tot astfel, privim ca pe o achiziție elementară relația pedagogică instituționalizată profesor-elev (student), pornind de la premisa: profesorul *știe* și transmite într-un cadru sistematic informația elevului. Rolurile sociale create (elev-profesor), cu tot ansamblul de obligații, răspunderi și expectații reciproce nu este nici pe departe „universal”. Altfel spus, nu în toate culturile, *știutul comunitar* se transmite între zidurile școlii, prin procedee pedagogice standardizate (profesorul predă, pe baza unei programe, în fața unei asistențe care, așezată în bănci, reține esențialul), ci prin forme expresive sociale informale, complet diferite de procedeele pedagogice „moderne” (de exemplu, societățile care nu cunosc scrisul, sau în care majoritatea populației este analfabetă au propria învățare culturală).

„Cultura” este conceptul cheie în antropologie, în particular, și în științele sociale, în general, în pofida aurei de ambiguitate care o însoțește și a definițiilor multiple care s-au articulat în ce o privește, la fel cum este conceptul de „energie” pentru fizică și științele naturii. De aceea este vital să parcurgem ansamblul definițiilor

alternative ale culturii, ca o premisă necesară a lămuririi determinărilor posibile a acesteia asupra personalității individuale și colective.

H. M. Segall (1999) subliniază anterioritatea logică și ontologică a culturii, oferind o altă definiție minimalistă a culturii, descriind-o ca *totalitatea produselor comportamentale al celorlalți care ne preced*. Astfel, când ne naștem, ne plasăm de la bun început într-un ambient natural și social structurat, care conține valori ce vor fi exprimate prin limbaj, care la rândul lor contribuie la formarea unor registre relaționale, ce se află la baza unui *mod de viață* (Munroe, Munroe, 1980).

Într-o asemenea perspectivă, cultura poate fi definită prin intermediul a *opt factori* ce o caracterizează:

- *tipare atitudinale și comportamentale* („ce se cade”, „ce se cuvine”, tipare asumate ce se învață social printr-o logică implicită a „rînduiei”). Este interesant de observat convergența sau divergența între atitudine și comportament, existând posibilitatea apariției atitudinii duplicitare, atunci când subiecții se comportă conform „ordinii lui ce se cade”, chiar dacă orientarea lor valorică și atitudinală este divergentă de conduită – vezi exemplul comunismului, care a întreținut la scară largă duplicitatea expresivă);

- *patternuri existențiale* (exprimate prin verbele ontologice „a fi”/ „a avea” // „a supraviețui” / „a deveni”). Comunitățile centrate pe „a avea” sunt tipice unor societăți ce și-au însușit valorile postmaterialiste (Inglehart, 1997), prin care a fi împlinit înseamnă a poseda „obiecte” cât mai diverse și mai „la modă”, iar cele centrate pe „a fi” valorizează registrul împlinirii personale prin trăiri autentice, profunde, asociate unei morale tradiționale. Comunitățile în care subiecții sunt ghidați în strategiile lor existențiale de registrul lui „a supraviețui” „și duc viața” printr-o formă de *autism social* la limita subzistenței, nu sunt capabili de strategii pe termen mediu și lung, singura și decisiva preocupare fiind salvarea „de pe o zi pe alta” din impasul social, mizeria cotidiană și lipsa de speranță socială. Cei din registrul lui „a deveni” sunt capabili de planuri pe termen mediu și lung (de la stabilirea destinației viitorului concediu de odihnă, achiziționarea de bunuri de larg consum, construirea de locuințe, sau inițiativa în deschiderea unei afaceri), au o speranță socială angajantă („merită”, „are rost” să pornească o acțiune comunitară), se automotivează, *simt și știu* că merită să aibă inițiative sociale, economice, politice, pentru că ele vor avea un ecou stimulat, sporindu-le resursele sociale. Din nefericire, societatea românească

contemporană trăiește sociologic majoritar la limita subzistenței (vezi conținutul Barometrelor de opinie publică, 1994-2004)

- *instituții politice*, structurate în funcție de *cine dispune și cine se supune*. Orice societate este construită pe raporturi ierarhice care trebuie să fie echilibrate. Astfel, instituțiile pot fi structurate *permisiv* sau *restrictiv*;

- *limbajele*, formate din coduri de comunicare implicite / explicite); conțin coduri de comunicare și simboluri articulate într-o gramatică și structurate după „legi” de transmitere a informațiilor *ascunse, nerostite* sau *deschise, transparente*.

- *reguli care guvernează relațiile interpersonale*, întemeiate pe deschidere sau, dimpotrivă, pe închidere interpersonală. O dimensiune privilegiată care modelează expresivitatea interpersonală este auto-monitorizarea (*self-monitoring*-ul), fiind culturi și societăți care valorizează scoruri mari la această dimensiune (subiecții sunt obsedați de *registrul părelniciei*, important este „să pară că este, nu să fie cu adevărat”, pentru a prelua expresia lui D. Drăghicescu (1907/1996) privitoare la majoritatea românilor).

- *diviziunea muncii în funcție de variabilele independente de status*, de felul vârstei, etnicității, mediului de rezidență, densității populației, genului. Referitor la ultima determinare, există culturi matriarhale, cu roluri de gen egal distribuite, sau patriarhale;

- *stilurile de locuire* – de exemplu prin ilustrarea raportului public / privat. Modul în care se structurează toate spațiile publice, de la cotidiană „casă a scării”, pînă la stațiile de tramvai sau sălile de așteptare din gară, ilustrează cu putere profilul unei societăți centrate pe valorile *respectului față de „celălalt” ca premisă a „respectului de sine”*, sau, dimpotrivă, pe principiile lui „nu-mi pasă, și așa viața mea e un eșec, de ce să mă mai intereseze „celălalt””. În primele comunități, de exemplu, nedreptatea socială nu este „înghițită”, structurîndu-se degrabă o *solidaritate comunitară naturală* împotriva încălcării libertății, în celelalte subiectul individual și colectiv este *covîrșit* de o societate discreționară, în fața căreia rămîne fără replică (și care îngăduie acesteia din urmă să-ți extindă continuu supravegherea și supunerea). Un „indicator” sociologic elocvent este „familiarizarea cu gunoiul de lîngă noi”, care devine o expresie socială a însușirii nesimțirii publice ca formă de firesc interpersonal într-o societate în care subiectului social nu-i mai rămîne decît soluția derizorie a vicitimizării.

- *tipare de angajare publică*, desemnează tipuri diferite de exprimare publică de la cele angajante, civic-participative, la cele retractile, asistențiale (Almond, Verba, 1969/1995).

O întreagă discuție a fost inițiată în jurul *localizării culturii*: „înăuntru”, „în afara” personalității?

O primă definiție din registrul lui „*în afară*” aparține lui Ember și Ember, în 1985. În concepția acestora, cultura este formată, pe de o parte, din atitudini și comportamente învățate, precum și din credințe caracteristice pentru o comunitate din cadrul societății, iar pe de altă parte din obiceiurile împărtășite ale societății.

White (1947) definea cultura (văzută ca fiind continuă, cumulativă, colectivă) ca și totalitate a comportamentelor simbolice (limbajele, limba), care fac posibilă transformarea „înțelepciunii” comunitare (*a știutului comunitar*) în „forme tehnice” („tehnă”, în lb.gr. = „a face”), transmise din generație în generație printr-o anumită *tehnologie simbolică*.

Pentru More și Lewis (1952) cultura, care se situează mai degrabă „înăuntru”, este o abstracție, un fel de „etichetă” pentru categorii foarte diverse de fenomene ce desemnează cunoașterea, abilitățile și informațiile învățate. Cunoașterea socială este cea care integrează subiectul individual în societate.

Kroeber, Kluckhohn (1952) au inventariat 164 de definiții ale culturii din literatura antropologică scrisă între 1871 și 1950, ajungând la concluzia că ceea ce este comun în definițiile arhivate este înclinația conceptului titular de a defini ceva ce vine din interioritate („*inside the head, rather than outside*”), și că miezul culturii este reprezentat de idei și de valorile lor atașate.

Barnlund și Araki (1985), definesc cultura din perspectivă behavioristă, ca ceea ce se regăsește nemijlocit în comportamentele manifeste ale oamenilor, după cum E. Boesch (1991), o consideră un *câmp al acțiunii*, al cărei conținut este reprezentat de obiectele realizate de către om (precum instituțiile, ideile, miturile).

Această definiție evidențiază influența bilaterală dintre om și cultură (Shweder, Sullivan, 1990,1993): cultura ne modelează pe noi, dar la rândul nostru remodelăm cultura, nu suntem receptori pasivi, ci reconstruim mediul în funcție de interesele și valorile noastre.

Conceptualizarea culturii presupune, așadar, un travaliu dilematic considerabil. Un mod de a califica acest concept ne impune să apreciem, așadar disponibilitatea „culturii de a fi pentru societate ceea ce memoria este pentru individ” (Kluckhohn, 1954, *apud* Triandis, 2002, p. 135). Ea include ceea ce a fost funcțional în experiența societății, astfel că a meritat să fie transmis generațiilor viitoare (Sperber, *apud* Triandis, 2002, p. 135).

Astfel, o idee utilă, un comportament potrivit, un obicei valorificabil poate fi adoptat de tot mai mulți indivizi și poate deveni un element important al culturii (Campbell, 1965, *apud* Triandis, 2002, p. 135). Barkow *et al* (1992, *apud* Triandis, 2002, p. 135) distinge trei tipuri de cultură: metacultura, cultura evocată și cultura epidemiologică. Autorii argumentează că „psihologia stă la baza culturii și societății, iar evoluția biologică stă la baza psihologiei”. Biologia comună pentru întreaga specie umană ca specie distinctă de celelalte determină „metacultura”, care corespunde conținutului și organizării mentale pan-umane. Biologia în diferite sisteme ecologice determină „cultura evocată” (de exemplu, climatul cald conduce la haine de culoare deschisă) și reflectă mecanisme specifice de adaptare la circumstanțele locale, specifice și conduc la similaritățile din cadrul grupului și diferențele dintre grupuri. Totodată, procedurile standard de operare, presupunerile și credințe nedecarate, instrumentele, normele, valorile, modurile de culegere a informațiilor din mediul înconjurător împărtășite de toți membrii societății respective construiesc acea *intimitate culturală (cultural intimacy)* proprie „culturii epidemiologice” (Herzfeld, 2003).

Deoarece percepția și cogniția complexă, ca procese psihice fundamentale, depind de informațiile culese din mediul înconjurător, modul în care se realizează reținerea informațiilor din mediu prezintă un interes deosebit. Culturile dezvoltă convenții pentru culegerea informațiilor și stabilesc valoarea fiecărei informații. De exemplu, oamenii în culturile ierarhice au în mai mare măsură tendința de a reține indicii despre ierarhie, decât despre estetică. H. Triandis consideră că cei din culturile individualiste vor identifica și reține precumpănitor informațiile legate de propriul *self*., spre deosebire de subiecții din culturile colectiviste, ce rețin mai multe informații despre *selful* colectiv (1989, *apud* Triandis, 2002, p. 136).

G. Hofstede consideră cultura ca o *programare mentală colectivă* care ne determină să acceptăm prezumțiile esențiale ale socialului împreună cu membrii națiunii sau grupului din care facem parte, dar nu cu componenții altor grupuri sau națiuni. Fiecare dintre noi suntem purtătorii unor modele de gândire, simțire și manifestări potențiale, dobândite de-a lungul vieții. G. Hofstede numește aceste moduri de gândire, simțire și acțiune, programe mentale, „*software-ul minții*”.

Conform unei alte definiții clasice a culturii (Hall, 1979), aceasta are trei trăsături importante: nu este înnăscută, ci dobândită, diversele aspecte ale culturii constituie un sistem și trăsătura sa definitorie este disponibilitatea sa de a fi împărtășită. Deși definițiile sunt diverse și nu sunt totdeauna propuse în aceeași termeni, astăzi, antropologii, psihologii, sociologii și pedagogii sunt de acord cu

faptul că termenul de *cultură* desemnează „un ansamblu moștenit social și transmis de conduite și simboluri purtătoare de semnificații, un sistem de reprezentări și un sistem de limbaj care se exprimă sub forme simbolice, un mijloc prin care oamenii comunică, își perpetuează și dezvoltă cunoștințele și atitudinile față de viață.” (Dansen, 1999, p.85). Așadar, cultura trebuie privită ca un proces cognitiv complex de însușire a funcționalului social, situându-se în egală măsură „înăuntru” și „în afara” personalității individuale.